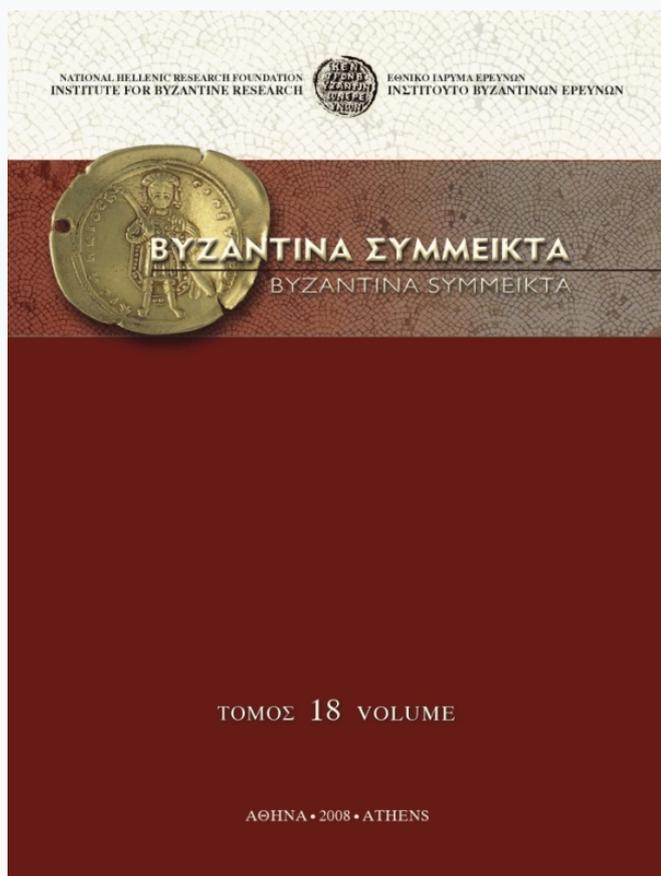

Byzantina Symmeikta

Vol 18 (2008)

BYZANTINA SYMMEIKTA 18

Η πολεμική τέχνη των πρώιμων Σλάβων (ΣΤ΄-Ζ΄ αι.)

Γεώργιος ΚΑΡΔΑΡΑΣ

doi: [10.12681/byzsym.932](https://doi.org/10.12681/byzsym.932)

Copyright © 2014, Γεώργιος ΚΑΡΔΑΡΑΣ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΚΑΡΔΑΡΑΣ Γ. (2009). Η πολεμική τέχνη των πρώιμων Σλάβων (ΣΤ΄-Ζ΄ αι.). *Byzantina Symmeikta*, 18, 185–205.
<https://doi.org/10.12681/byzsym.932>

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΑΡΔΑΡΑΣ

Η ΠΟΛΕΜΙΚΗ ΤΕΧΝΗ ΤΩΝ ΠΡΩΙΜΩΝ ΣΛΑΒΩΝ (ΣΤ΄-Ζ΄ ΑΙ.)

Η εμφάνιση των Σλάβων στον χώρο του Κάτω Δούναβη τις πρώτες δεκαετίες του Στ΄ αιώνα δημιούργησε νέα δεδομένα για το αμυντικό σύστημα της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, το οποίο προστάτευε τις βαλκανικές επαρχίες από τους λαούς που ζούσαν στη βόρεια όχθη του ποταμού. Οι επιθέσεις των σλαβικών φύλων, όπως και άλλων λαών, προκάλεσαν αρκετές καταστροφές και οδήγησαν την κεντρική εξουσία στη δημιουργία ενός εκτεταμένου συστήματος οχυρώσεων στο σύνολο σχεδόν της Βαλκανικής¹. Οι βυζαντινοί συγγραφείς, όπως σε πολλές άλλες περιπτώσεις ξένων λαών, έδειξαν ενδιαφέρον όχι μόνο για τις

1. Για τις επιθέσεις των Σλάβων στις βαλκανικές επαρχίες του Βυζαντίου έως το 602, βλ. L. WALDMÜLLER, *Die ersten Begegnungen der Slawen mit dem Christentum und den christlichen Völkern vom 6. bis 8. Jahrhundert. Die Slawen zwischen Byzanz und Abendland*, Amsterdam 1976, 31-59, 104-111, 123-180. J. IRMSCHER, *Die Slawen und das Justinianische Reich*, στο: *Rapports du IIIe Congrès International d'Archéologie Slave, Bratislava 7-14 Septembre 1975*, εκδ. B. CHROPOVSKÝ, τ. 1-2 (Bratislava 1979-1980), τ. 2, 157-168. V. VELKOV, *Der Donaulimes in Bulgarien und das Vordringen der Slawen*, στο: *Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert, Symposium Tutzing 1985*, εκδ. B. HÄNSEL (Südosteuropa Jahrbuch 17, Wien 1987) 157-164. F. CURTA, *The Making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500-700*, Cambridge 2001, 78-79, 82-87. Σ. ΠΑΤΟΥΡΑ-ΣΠΑΝΟΥ, Οι επιδρομές των βαρβάρων στο Ιλλυρικό και τη Θράκη και η πτώση του *limes*: ιστορικό περίγραμμα, στο: ΣΟΦΙΑ ΠΑΤΟΥΡΑ-ΣΠΑΝΟΥ, *Η μεθόριος του Δούναβη και ο κόσμος της στην εποχή της μετανάστευσης των λαών (4ος-7ος αι.)*, εκδ. Γ. Θ. ΚΑΡΔΑΡΑΣ [IBE/EIE, Ερευνητική Βιβλιοθήκη 6], Αθήνα 2008, 52-55, 60. Για το οχυρωματικό έργο του Ιουστινιανού στη Βαλκανική, βλ. WALDMÜLLER, *ό. π.*, 65-70. CURTA, *ό. π.*, 151-169.

επιδρομές των Σλάβων και τις συγκρούσεις τους με τον βυζαντινό στρατό, αλλά και για τον τρόπο ζωής τους. Μέρος αυτών των εθνογραφικών πληροφοριών αφορά την πολεμική τέχνη των Σλάβων, η οποία, αν και αρχικά εμφανίζεται με χαρακτηριστικά ενός «πρωτόγονου» λαού, εξελίσσεται σταδιακά έως τον Ζ΄ αιώνα, οπότε παρατηρείται και χρήση πολιορκητικών μηχανών.

Οι κυριότερες μαρτυρίες για τον οπλισμό των πρώιμων Σλάβων εντοπίζονται στο *Ἐπεὶ τῶν Πολέμων* του Προκοπίου και στο *Στρατηγικόν* του Μαυρικίου. Σύμφωνα με τον Προκόπιο, οι Σλάβοι πολεμούν πεζοί, οι περισσότεροι έχουν μικρές ασπίδες και ακόντια, και δεν φέρουν θώρακα². Μισό περίπου αιώνα αργότερα, το *Στρατηγικόν* παρέχει μία εκτενέστερη περιγραφή του οπλισμού τους: ο κάθε πολεμιστής φέρει δύο μικρά ακόντια, και κάποιοι από αυτούς μεγάλες και δύσκολες στη μεταφορά τους ασπίδες. Χρησιμοποιούν επίσης ξύλινα τόξα και μικρά βέλη με δραστικό δηλητήριο...³. Οι παραπάνω μαρτυρίες δείχνουν έως ένα βαθμό την εξέλιξη του οπλισμού των Σλάβων (στην προκειμένη περίπτωση των Σλάβων του Κάτω Δούναβη) στη διάρκεια του Στ΄ και τις αρχές του

2. Προκόπιος, *Ἐπεὶ τῶν πολέμων*, εκδ. J. HAURY - G. WIRTH, *Procopii Caesariensis Opera Omnia* τ. 2 (*De Bellis*), Leipzig 1963, VII, 14. 25, 358: ἔς μάχην δὲ καθιστάμενοι πεζῇ μὲν ἐπὶ τοὺς πολεμίους οἱ πολλοὶ ἴασιν ἀσπίδια καὶ ἀκόντια ἐν χερσὶν ἔχοντες, θώρακα δὲ οὐδαμῇ ἐνδιδύσκονται. R. BENEDICTY, Prokopios' Berichte über die slavische Vorzeit. Beiträge zur historiographischen Methode des Prokopios von Kaisareia, *JÖBG* 14 (1965) 55-56, ο οποίος θεωρεῖ ως κοινό τόπο για τους λαούς της Δύσης την πληροφορία ότι μάχονται πεζοί και ότι ο Προκόπιος, ακολουθώντας αυτό το πρότυπο, παρέχει την ίδια πληροφορία και για τους Σλάβους. WALDMÜLLER, *Begegnungen*, 23, 28. P. M. BARFORD, *The Early Slavs: Culture and Society in Early Medieval Eastern Europe*, New York 2001, 141. Σ. ΠΑΤΟΥΡΑ-ΣΠΑΝΟΥ, Η εικόνα του «άλλου»: οι πρώιμοι Σλάβοι του Δούναβη στις βυζαντινές αφηγηματικές πηγές, στο: *Η μεθόριος του Δούναβη*, 168.

3. Μαυρίκιος, *Στρατηγικόν*, εκδ. G. T. DENNIS - E. GAMILLSCHEG, *Das Strategikon des Maurizios* [CFHB 17], Wien 1981, XI, 4. 44-47, 374: Ὀπλιζονται δὲ ἀκοντίοις μικροῖς δυσὶν ἕκαστος ἀνὴρ, τινὲς δὲ αὐτῶν καὶ σκουταριοῖς γενναίοις μὲν, δυσμετακομίστοις δέ. Κέχρηται δὲ καὶ τόξοις ξυλίνοις καὶ σαγίταις μικραῖς κεχρισμέναις τοξικῷ φαρμάκῳ, ὅπερ ἐστὶν ἐνεργητικόν... . B. ZÁSTĚROVÁ, *Les Avars et les Slaves dans la Tactique de Maurice* [Rozpravy Československé Akademie věd 81/3], Praha 1971, 71. T. G. KOLIAS, *Byzantinische Waffen. Ein Beitrag zur byzantinischen Waffenkunde von den Anfängen bis zur lateinischen Eroberung* [Byzantina Vindobonensia 17], Wien 1988, 214 (υποσ. 3), 223. BARFORD, *Early Slavs*, 142. ΠΑΤΟΥΡΑ-ΣΠΑΝΟΥ, *Πρώιμοι Σλάβοι*, 170.

Ζ΄ αιώνα, καθώς από τους ίδιους συγγραφείς αντλούμε σε άλλα σημεία του έργου τους περισσότερες πληροφορίες.

Το χωρίο του Προκοπίου αφορά τους Σλάβους για το διάστημα από το 530 έως το 550 περίπου, όταν οι Σλάβοι (όπως και οι Άντες) ήταν αφενός επιδρομείς στις βαλκανικές επαρχίες της βυζαντινής αυτοκρατορίας και αφετέρου είχαν αρχίσει να εισέρχονται ως μισθοφόροι στις τάξεις του βυζαντινού στρατού. Αν και το δεύτερο σκέλος δεν αποτελεί αντικείμενο πραγματεύσεως στην παρούσα μελέτη⁴, πρέπει να σημειωθεί ότι είχε ιδιαίτερη σημασία για τις πληροφορίες του Προκοπίου, αφού ο ίδιος ήταν αυτόπτης μάρτυρας των συγκρούσεων με τους Γότθους στην Ιταλία, στις οποίες συμμετείχαν και Σλάβοι μισθοφόροι⁵. Μία ακόμη πληροφορία για τον οπλισμό των Σλάβων από τον Προκόπιο αφορά τη χρήση του τόξου κατά την πολιορκία της θρακικής Τοπήρου το 550 καθώς και του ροπάλου, το οποίο οι Σλάβοι χρησιμοποίησαν για την εξόντωση αιχμάλωτων κατοίκων της πόλης⁶.

Στο διάστημα μεταξύ της συγγραφής του *Ἐπὲρ τῶν Πολέμων* και του *Στρατηγικού*, υπάρχουν δύο διαφορετικές φάσεις στην πολεμική δραστηριότητα των πρώιμων Σλάβων: από το 552 έως το 576/77 δεν αναφέρονται επιθέσεις των Σλάβων του Κάτω Δούναβη, γεγονός που ο F. Curta αποδίδει στο οχυρωματικό έργο του Ιουστινιανού⁷, ενώ από το 576/77 έως την έναρξη της δεκαετούς αντεπίθεσης των Βυζαντινών

4. Βλ. σχετικά, H. DITTEN, *Slawen im byzantinischen Heer von Justinian I. bis Justinian II*, στο: *Studien zum 7. Jahrhundert in Byzanz. Probleme der Herausbildung des Feudalismus*, εκδ. F. WINKELMANN - H. KÖPSTEIN [Berliner Byzantinistische Arbeiten 47], Berlin 1976, 78-84. P. CHARANIS, *Ethnic Changes in the Byzantine Empire in the Seventh Century*, *DOP* 13 (1959) 31. J. TEALL, *The Barbarians in Justinian's Armies*, *Speculum* 40 (1965) 303.

5. Βλ. BENEDICTY, *Prokopios' Berichte*, 60. A. CAMERON, *Procopius and the Sixth Century*, Berkeley - Los Angeles 1985, 188-189. Α. ΚΑΡΠΙΟΖΗΛΟΣ, *Βυζαντινοί Ιστορικοί και Χρονολογάφοι*, τ. Α΄ (4ος-7ος αι.), Αθήνα 1997, 370. CURTA, *Slavs*, 37-38.

6. Προκόπιος, *Ἐπὲρ τῶν Πολέμων*, VII, 38. 17, 469: *ἔπειτα δὲ αὐτοὺς πλήθει βελῶν οἱ βάρβαροι βιασάμενοι ἐκλιπεῖν τε τὰς ἐπάλξεις ἠνάγκασαν καὶ κλίμακας τῷ περιβόλῳ ἐρείσαντες κατὰ κράτος τὴν πόλιν εἶλον*. Στο ίδιο, 38. 21, 470: *... εἶτα ῥοπάλοις αὐτοὺς κατὰ κόρρης ἐνδεδεχέστατα παίοντες, ὡς δὴ κύνας ἢ ὄφεις ἢ ἄλλο τι θηρίον διέφθειρον*.

7. CURTA, *Slavs*, 89.

στη Βαλκανική (592-602) εναντίον των Αβάρων και των Σλάβων⁸, οι Σλάβοι επανέλαβαν τις επιδρομές τους είτε ως ανεξάρτητα φύλα, ενίοτε σε συνεργασία με τους Αβάρους, είτε ως υποτελείς των τελευταίων⁹.

Οι μαρτυρίες για τις επιδρομές των Σλάβων από το 576/77 έως το 592 δεν παρέχουν σημαντικά στοιχεία για τον οπλισμό τους, με εξαίρεση τον Ιωάννη Εφέσου ο οποίος, με αφορμή τις σλαβικές επιθέσεις μεταξύ 581 και 584, αναφέρει ότι οι Σλάβοι είχαν αποκτήσει πλούτο και κατείχαν χρυσό και άργυρο, κοπάδια αλόγων και πολλά όπλα, και έμαθαν να πολεμούν καλύτερα από τους Ρωμαίους ... ενώ παλαιότερα έφεραν μόνο δύο ή τρία λογχάδια¹⁰. Ο εκκλησιαστικός συγγραφέας επιβεβαιώνει τη μαρτυρία του Προκοπίου για τη χρήση των ακοντίων και δίνει επίσης την εντύπωση ότι είχαν επέλθει σημαντικές βελτιώσεις στην πολεμική τέχνη των Σλάβων. Ακόμη, ένα απόσπασμα στα *Θαύματα του Αγίου Δημητρίου* επιβεβαιώνει μάλλον τη χρήση τόξου και ασπίδων από τα σλαβικά βοηθητικά στρατεύματα που συμμετείχαν στην πολιορκία της Θεσσαλονίκης το 586 (ή, σύμφωνα με άλλους ερευνητές, το 597)¹¹.

8. Για την εξέλιξη των συγκρούσεων, βλ. Μ. ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, Συμβολή εις την χρονολόγησιν τῶν ἀβαρικῶν καὶ σλαβικῶν ἐπιδρομῶν ἐπὶ Μαυρικίου (582-602) (μετ' επιμέτρου περὶ των Περσικῶν Πολέμων), *Σύμμεικτα* 2 (1970) 161-182. Α. AVENARIUS, *Die Awaren in Europa*, Amsterdam - Bratislava 1974, 103-109. W. POHL, *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa, 567-822 n. Chr.*, München 1988, 132-162.

9. Βλ. σχετικά, WALDMÜLLER, *Begegnungen*, 104-111, 123-137. Μ. ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, *Οι Βαλκανικοί λαοί κατά τους μέσους χρόνους*, Θεσσαλονίκη 1992, 61-70. CURTA, *Slavs*, 90-99.

10. Ιωάννης Εφέσου, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, εκδ. Ε. W. BROOKS, *Iohannis Ephesini Historiae Ecclesiasticae*, pars tertia [CSCO, Scriptorum Syri 3], Louvain 1936, 25, 249: *Et divites facti sunt et aurum et argentum lucrati sunt, et armenta equorum, et arma multa, et pugnare melius quam Romani didicerunt, homines simplices qui extra silvas et loca densa virgultorum se ostendere non audebant, et arma quid sint praeter duo vel tria λογχάδια, quod est hastae, nesciebant*. Η ίδια περίπου πληροφορία επαναλαμβάνεται και στο *Χρονικό του Μιχαήλ Σύρου* (εκδ. J.-B. CHABOT, τ. 2, Paris 1901, 347). BENEDICTY, Prokopios' Berichte, 73-74. CURTA, *Slavs*, 94, 113. ΠΑΤΟΥΡΑ-ΣΠΑΝΟΥ, Πρώτοι Σλάβοι, 173, υποσ. 43.

11. P. LEMERLE, *Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans*, τ. 1-2, Paris 1979-1981, τ. 1 (123) 136: *χάραξ γὰρ αὐτοῖς ἢ τῶν ἀσπίδων ἀλλεπάλληλος καὶ ἀδιεξόδευτος συμπλοκή ...* . Στο ίδιο (139) 149: *καὶ βέλεσι λοιπὸν οἱ τοξῶται αὐτῶν νιφάδας μιμουμένοις χειμερινάς ...* . ZÁSTĚROVÁ, *Maurice*, 71. Για την πολιορκία, βλ. ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, Συμβολή, 172-173. S. VRYONIS, The Evolution of Slavic Society and the Slavic Invasions in Greece. The First Major Attack on Thessaloniki, A. D. 597, *Hesperia* 50 (1981) 378-390. POHL, *Awaren*, 101-107. TH. KORRES,

Οι πληροφορίες στο *Στρατηγικόν* του Μαυρικίου, εφόσον δεχθούμε την γενικά αποδεκτή σήμερα χρονολόγησή του στα τέλη του Στ΄- αρχές του Ζ΄ αιώνα¹², ανταποκρίνονται στις συνθήκες των συγκρούσεων με τους Σλάβους του Κάτω Δούναβη μεταξύ 592 και 602. Συγκρίνοντας το σχετικό απόσπασμα του *Στρατηγικού* (δύο μικρά ακόντια, μεγάλες και δύσκολες στη μεταφορά τους ασπίδες, ξύλινα τόξα και μικρά βέλη με δραστικό δηλητήριο) με τις προγενέστερες μαρτυρίες, προκύπτει αφενός ότι ο Μαυρίκιος καταγράφει τα κυριότερα και όχι το σύνολο των όπλων που χρησιμοποιούσαν οι Σλάβοι, και αφετέρου ότι υπάρχει μία επιμέρους διαφοροποίηση: οι Σλάβοι χρησιμοποιούν πλέον μεγάλες ασπίδες και όχι τις μικρές που αναφέρει ο Προκόπιος, γεγονός που η Β. Ζάστερόνα ερμήνευσε ως εξέλιξη της πολεμικής τους τέχνης¹³. Η αλλαγή στον τύπο της ασπίδας θα πρέπει μάλλον να συσχετισθεί με τις συνθήκες των παραπάνω συγκρούσεων. Μέχρι το 592 οι Σλάβοι ήταν επιδρομείς στα εδάφη του Βυζαντίου, γεγονός που απαιτούσε ταχύτητα στις κινήσεις και δεν επέτρεπε τη χρήση μεγάλης σε μέγεθος ασπίδας. Στη διάρκεια της βυζαντινής αντεπίθεσης στα Βαλκάνια μεταξύ 592 και 602, η οποία περιγράφεται διεξοδικά από τον Θεοφύλακτο Σιμοκάττη, οι Σλάβοι βρέθηκαν σε θέση άμυνας μέσα στον χώρο που είχαν εγκατασταθεί, με αποτέλεσμα να εμπλέκονται συχνά σε μάχες εκ του συστάδην, για τις οποίες ενδείκνυται μία μεγαλύτερη ασπίδα. Από την άλλη πλευρά, φαίνεται ότι ήταν και ένας αποτελεσματικότερος τρόπος άμυνας απέναντι στην τακτική που ακολουθούσαν εναντίον τους οι Βυζαντινοί, καθώς στο *Στρατηγικόν* συνίσταται η αντιμετώπιση των Σλάβων με ρίψεις βελών και ακοντίων, και χρήση ελαφρά οπλισμένου στρατού¹⁴. Στις περιγραφές μαχών στο έργο του Σιμοκάττη αναφέρεται η χρήση ακοντίων και τόξων

Some remarks on the first two major attempts of the Avaroslavs to capture Thessaloniki (597 and 614), *Βυζαντινά* 19 (1998) 172-177.

12. Βλ. *σχετικά*, ΖΑΣΤΕΡΟΒΑ, *Maurice*, 5. ΚΟΛΙΑΣ, *Waffen*, 31. F. E. SHLOSSER, *The Reign of the Emperor Maurikios (582-602). A Reassessment* [Ιστορικές Μονογραφίες 14], Αθήνα 1994, 33-34. D. NICOLLE, *Medieval Warfare Source Book*, τ. 2: *Christian Europe and its Neighbours*, New York 1996, 32.

13. ΖΑΣΤΕΡΟΒΑ, *Maurice*, 71.

14. Μαυρίκιος, *Στρατηγικόν*, XI, 4. 69-74, 376.

από τους πρώιμους Σλάβους¹⁵, ενώ η μαρτυρία του *Στρατηγικού* ότι ο κάθε πολεμιστής έφερε δύο ακόντια επιβεβαιώνει τον Ιωάννη Εφέσου (δύο ή τρία)¹⁶. Στην πραγματικότητα, αν και δίνεται μία πληρέστερη εικόνα στο *Στρατηγικόν*, το μόνο όπλο που καταγράφεται για πρώτη φορά είναι η μεγάλη ασπίδα.

Νέα στοιχεία για τον οπλισμό των πρώιμων Σλάβων διαθέτουμε κατά το α' τρίτο του Ζ' αιώνα, με αρχή πιθανόν την πολιορκία της Θεσσαλονίκης το 617/18 από τους Αβάρους, τους οποίους ακολουθούσαν, μεταξύ άλλων, και σλαβικά φύλα¹⁷. Αν και η πληροφορία των *Θαυμάτων* ότι ολόκληρος ο στρατός των πολιορκητών έφερε θωράκιση¹⁸ μπορεί να κριθεί ως υπερβολική, δεν πρέπει εντούτοις να αποκλειστεί το ενδεχόμενο ότι αφορούσε ένα μέρος των Σλάβων. Κατά την πολιορκία της Κωνσταντινούπολης το 626, υπάρχει η πρώτη αναφορά σε θωράκιση μέρους των Σλάβων πεζών που πολεμούσαν υπό τις εντολές του χαγάνου των Αβάρων¹⁹. Η πληροφορία αυτή αποτελεί ένα δείγμα των ευρύτερων επιδράσεων που άσκησε η πολεμική τέχνη των Αβάρων στους υποτελείς τους Σλάβους, οι οποίοι για αρκετές δεκαετίες ακολουθούσαν τους Αβάρους σε κοινές επιθέσεις. Οι υποτελείς Σλάβοι πολεμιστές αναφέρονται στο *Χρονικό* του Φρεδεγάριου ως *befulci* και αποτελούσαν μάλλον

15. Θεοφύλακτος Σιμοκάττης, *Ιστορία*, εκδ. C. DE BOOR, *Theophylacti Simocatae Historiae*, Leipzig 1887, VII, 2. 5-7, 247-248. οἱ δὲ Ῥωμαῖοι ... ἐδεδίεσαν γὰρ τὰ ἐκ τοῦ χάρακος κατὰ τῶν ἵππων ὑπὸ τῶν βαρβάρων ἀκόντια προερχόμενα ... ἀτὰρ οἱ Ῥωμαῖοι ἀποβάντες τῶν ἵππων προσομιλοῦσι τῷ χάρακι ἐδίδοσάν τε καὶ ἀντελάμβανον τὰς ἐκπομπὰς τῶν βελῶν. Στο ίδιο, VII, 5. 8, 254: ἀκοντίοις γὰρ ἔβαλλον τοὺς ὑδροενομένους οἱ βάρβαροι.

16. ZÁSTĚROVÁ, *Maurice*, 71.

17. Για την πολιορκία του 617/18, βλ. A. AVENARIUS, *Die Awaren und die Slaven in den Miracula Sancti Demetrii*, *Βυζαντινά* 5 (1973) 21. WALDMÜLLER, *Begegnungen*, 258-260. CURTA, *Slavs*, 108.

18. LEMERLE, *Miracles* 1 (203) 186: Τότε δὴ ἐωρακότεσ οἱ τῆσ πόλεωσ τὸ ἀνείκαστον τῶν βαρβάρων πλῆθος ἅπαν σεσιδηρωμένον

19. *Πασχάλιο Χρονικό*, εκδ. L. DINDORF, *Chronicon Paschale* [CSHB], Bonn 1832, 719: καὶ ἔμεινεν ἀπὸ ἔωθεν ἕωσ ὥρασ ἰα' πολεμῶν, πρῶτον μὲν διὰ πεζῶν Σκλάβων γυμνῶν, κατὰ δὲ δευτέραν τάξιν διὰ πεζῶν ζαβάτων. Για την αμυντική θωράκιση των Αβάρων, βλ. J. SZENTPÉTERI, *Archäologische Studien zur Schicht der Waffenträger des Awarentums im Karpatenbecken I*, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 45 (1993) 206-209. Για τη ζάβα, βλ. T. G. KOLIAS, *Ζάβα - Ζαβάρειον - Ζαβαρειώτης*, *JÖB* 29 (1980) 27-35.

βοηθητικά στρατεύματα ελαφρά οπλισμένων πεζών²⁰. Στον Φρεδεγάριο απαντά επίσης η πληροφορία για τη χρήση του ξίφους στους δυτικούς Σλάβους, τόσο κατά την εξέγερση του Σάμο εναντίον των Αβάρων το 623 όσο και στη σύγκρουση του Σάμο με τον Δαγοβέρτο Α΄ της Αυστρασίας το 631²¹. Το ίδιο όπλο αναφέρεται και στα *Θαύματα* κατά την πολιορκία της Θεσσαλονίκης το 615/16 από τους Σλάβους του Χάτζωνα αλλά και το 676-678 από τους Σαγουδάτους, τους Ρυγγίνους και τους Δρουγουβίτες²². Εκτός από τα παραπάνω, οι πηγές επιβεβαιώνουν τη συνέχιση της χρήσης κάποιων όπλων, όπως του τόξου στις πολιορκίες της Θεσσαλονίκης το 615/16 και το 676-678²³, ενώ στη δεύτερη περίπτωση αναφέρεται και η χρήση της σφενδόνας μαζί με τα υπόλοιπα ήδη γνωστά όπλα²⁴. Σύμφωνα με τον Παύλο Διάκονο, οι Σλάβοι που επέδραμαν στο δουκάτο του

20. Φρεδεγάριος, *Χρονικό*, εκδ. A. KUSTERNIG, *Chronicarum quae dicuntur Fredegarii libri quattuor* [Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters 4a], Darmstadt 1982, 208: *Winidi befulci Chunis fuerant iam ab antiquo, ut, cum Chuni in exercitu contra gentem qualibet adgrediebant, Chuni pro castra adunatum illorum stabant exercitum, Winidi vero pugnabant: si ad vincendum prevalebant, tunc Chuni predas capiendum adgrediebant; sin autem Winidi superabantur, Chunorum auxilio fulti virebus resu-mebant. Ideo befulci vocabantur a Chunis, eo quod duplicem in congressione certamine vestilia prilae facientes ante Chunis prederint*. Στο ίδιο, 209, υποσ. 71. AVENARIUS, *Europa*, 128-134. POHL, *Awaren*, 114. F. CURTA, *Slavs in Fredegar and Paul the Diacon: medieval gens or "scourge of God"? Early Medieval Europe* 6/2 (1997) 149-151. M. EGGERS, "Samo - "Der erste König der Slawen". Eine kritische Forschungsübersicht", *Bohemia* 42 (2001) 79-80.

21. Φρεδεγάριος, *Χρονικό*, 210: *ibique tanta ei fuit utilitas de Chunis facta, ut mirum fuisset, et nimia multitudo ex eis gladio Winidorum trucidata fuisset*. Στο ίδιο, 236: *Aostrasiae vero cum ad castro Wogastisburc, ubi plurima manus forcium Venedorum inmu-raverant, circumdantes, triduo prilliantes, pluris ibidem de exercito Dagoberti gladio truci-dantur ...*

22. LEMERLE, *Miracles* 1 (189) 178. Στο ίδιο (271) 218: ... *καὶ ἄλλος ἄλλας μηχανὰς ξένας ἐπινοῶν καὶ ἐφευρέσεις, ἄλλος ξιφῶν καὶ βελῶν νεοκατασκευάστους ποιήσεις ...*. BARFORD, *Early Slavs*, 141. Για την πολιορκία του 676-678, βλ. AVENARIUS, *Miracula*, 24-26. WALDMÜLLER, *Begegnungen*, 334-337. Θ. ΚΟΡΡΕΣ, Παρατηρήσεις σχετικές με την πέμπτη πολιορκία της Θεσσαλονίκης από τους Σλάβους (676-678). Παλαιότερη έρευνα και νεότερες ερμηνείες, *Βυζαντιακά* 19 (1999) 137-165. CURTA, *Slavs*, 111-112.

23. Βλ. παρακάτω, υποσ. 71-72.

24. LEMERLE, *Miracles* 1 (262) 216: *καθοπλισθέντες στοιχηδὸν οἱ τοξῶται καὶ οἱ ἀσπιδιῶται καὶ οἱ ἀγριᾶνες καὶ οἱ ἀκοντισταὶ καὶ σφενδονισταὶ καὶ μαγγανᾶριοι ...* ZASTĚROVÁ, *Maurice*, 72. BARFORD, *Early Slavs*, 141.

Φρούλι γύρω στο έτος 700, έφεραν ακόντια και πελέκεις²⁵. Αντίθετα, σε καμία πηγή δεν αναφέρεται η χρήση του κράνους από τους πρώιμους Σλάβους²⁶.

Στο ζήτημα του οπλισμού των πρώιμων Σλάβων υπάρχουν ακόμη δύο σημεία τα οποία αξίζει να επισημανθούν. Το πρώτο είναι το επεισόδιο με τους τρεις Σλάβους αιχμαλώτους που αναφέρει ο Θεοφύλακτος Σιμοκάττης, οι οποίοι συνελήφθησαν από τη φρουρά του αυτοκράτορα Μαυρικίου το 592 στην Ηράκλεια. Οι τρεις Σλάβοι, που κατάγονταν «από τον δυτικό ωκεανό» είχαν μαζί τους μόνο κιθάρες και ανέφεραν ότι «αγνοούσαν τον σίδηρο»²⁷. Το συγκεκριμένο επεισόδιο, με την απλοϊκή εικόνα των τριών αιχμαλώτων, εκτός του ότι έχει θεωρηθεί ως ένας κοινός τόπος²⁸, δεν μπορεί να εκληφθεί ως ένδειξη για το επίπεδο της πολεμικής τέχνης των Σλάβων στα τέλη του Στ' αιώνα, λαμβάνοντας υπόψη το σύνολο των προαναφερθέντων μαρτυριών. Το δεύτερο ζήτημα αφορά το σλαβικού τύπου ακόντιο, το οποίο φαίνεται ότι υιοθετήθηκε από τον βυζαντινό στρατό. Στο *Στρατηγικόν* του Μαυρικίου συνίσταται για τους ελαφρά οπλισμένους πεζούς ένα ελαφρύ ακόντιο ρίψεως, το οποίο ο συγγραφέας ονομάζει *λαγκίδιον σκλαβινίσκιον*²⁹. Το μέγεθος του ήταν σχετικά μικρό και πιθανόν σχετίζεται με τις αναφορές στον οπλισμό των Σλάβων τόσο στο *Στρατηγικόν*³⁰ όσο και στον Ιωάννη Εφέσου (*λογχάδια*)³¹. Το ίδιο ακόντιο απαντά και στα *Τακτικά* του Λέοντος

25. Παύλος Διάκονος, *Historia Langobardorum*, εκδ. L. BETHMANN - G. WEITZ [MGH, *Scriptores rerum Langobardicarum et Italicarum saec. VI-IX*], Hannover 1878, VI, 24, 173: *Videntes itaque Sclavi eos per devexa loca super se venire, praeparaverunt se viriliter, et magis lapidibus ac securibus quam armis contra eos pugnantes ... ipse manibus ligatis lanceam ab eiusdem Sclavi dextera extrahens, eum cum ipsa percussit ...*

26. Πρβλ. BARFORD, *Early Slavs*, 141.

27. Σιμοκάττης, *Ιστορία*, VI, 2. 10-16, 223-224. A. KOLLAUTZ, Die Idealisierung der Slawen bei Theophylakt als Beispiel seiner ethnographischen Darstellungsweise, στο: *Rapports*, τ. 2, 189-204. WALDMÜLLER, *Begegnungen*, 138-139. ΠΑΤΟΥΡΑ-ΣΠΑΝΟΥ, Πρώιμοι Σλάβοι, 176-177.

28. KOLLAUTZ, Idealisierung, 189-190. CURTA, *Slavs*, 58.

29. Μαυρίκιος, *Στρατηγικόν*, XII, Β' 5. 422: *βηρύττας ἤτοι λαγκίδια Σκλαβινίσκια τοὺς ἀπειρώως πρὸς τοξείαν ἔχοντας ἢ καὶ λειπομένους ὡς εἰκὸς τόξων* KOLIAS, *Waffen*, 188.

30. Μαυρίκιος, *Στρατηγικόν*, XI, 4. 44, 374: *Ὀπλίζονται δὲ ἀκοντίοις μικροῖς δυσὶν ἕκαστος ἀνὴρ ...*

31. Ιωάννης Εφέσου, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, 25, 249: *... et arma quid sint praeter duo vel tria λογχάδια, quod est hastae, nesciebant.* ZÁSTĚROVÁ, *Maurice*, 71.

Στ΄ του Σοφού με το όνομα *ρικτάριον*³². Σε ό,τι αφορά τα αρχαιολογικά ευρήματα, τα όπλα που απαντούν στις πρώιμες σλαβικές ταφές είναι περιορισμένης κλίμακας. Αντιπροσωπευτικά δείγματα αποτελούν τα ευρήματα στο σλαβικό κοιμητήριο του Sărata Monteoru στη Ρουμανία (πιθανότατα του Ζ΄ αιώνα), όπου έχουν εντοπιστεί δύο σιδερένιες τριπτέρυγες αιχμές βελών («αβαρικού» τύπου) καθώς και ορισμένα μικρά σιδερένια μαχαίρια³³. Παρόμοια ευρήματα απαντούν και σε πρώιμες σλαβικές ταφές στη βορειοδυτική Βουλγαρία³⁴.

Οι πληροφορίες για την πολεμική τακτική των πρώιμων Σλάβων προέρχονται κυρίως από το *Στρατηγικόν* του Μαυρικίου: *ζουν σε δάση, ποτάμια, έλη και δύσβατες λίμνες... επειδή ζουν όπως οι ληστές, προτιμούν τις επιχειρήσεις εναντίον των αντιπάλων τους μέσα στα δάση και σε στενούς και απόκρημνους χώρους. Χρησιμοποιούν με επιδεξιότητα τις ενέδρες, τους αιφνιδιασμούς και τις κλοπές είτε τη νύχτα είτε τη μέρα, επινοώντας διάφορες μεθόδους Καθώς δεν έχουν κάποιον ηγεμόνα και μισούνται μεταξύ τους, δεν γνωρίζουν ούτε την οργανωμένη παράταξη, ούτε μπορούν να πολεμήσουν σε μάχη εκ του συστάδην και δεν εμφανίζονται σε ανοικτό και ομαλό πεδίο*³⁵. Οι πληροφορίες του Μαυρικίου έχουν θεωρηθεί ως περιγραφή του «ανορθόδοξου» πολέμου που ακολουθούσαν οι Σλάβοι και ότι αφορούν μόνο τα σλαβικά φύλα

32. Λέων Στ΄ ο Σοφός, *Τακτικά* [PG 107], στ. 969, 107. Ψπλίζοντο δέ ποτε μικροῖς ἀκοντίοις, ἤγουν ρικταρίοις δυσὶν ἕκαστος ἀνήρ, τινὲς δέ καὶ σκουταρίοις μεγάλοις ἐπιμήγεσιν, οἷον θυρεοῖς, ... KOLIAS, *Waffen*, 187.

33. I. NESTOR, La nécropole slave d'époque ancienne de Sărata Monteoru, *Dacia N. S.* 1 (1957) 291-292. ZÁSTĚROVÁ, *Maurice*, 71-72. U. FIEDLER, *Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau*, τ. 1, Bonn 1992, 75-76, 85-86.

34. Ž. VĀZĀROVA, Slawen und Protobulgaren (nach archäologischen Angaben), στο: *Berichte über den II. Internationalen Kongress für Slawische Archäologie, Berlin 24.-28. August 1970*, εκδ. J. HERRMANN - K. H. OTTO, Berlin 1970, 39-41. Βλ. επίσης, BARFORD, *Early Slavs*, 140, ο οποίος αμφισβητεί τη χρήση αυτών των κτερισμάτων στον πόλεμο.

35. Μαυρίκιος, *Στρατηγικόν*, XI, 4. 23-53, 372-374: Ἐν ὕλαις δὲ καὶ ποταμοῖς τέλμασι καὶ λίμναις δυσβάτοις οἰκοῦντα Καὶ βίον ζῶντα ληστρικὸν φιλοῦσιν ἐν τοῖς δασέσι καὶ στενοῖς καὶ κρημνώδεσι τόποις τὰς κατὰ τῶν ἐχθρῶν αὐτῶν ἐγχειρήσεις ἐργάζεσθαι. Κέχρηται δὲ ἐπιτηδεῖως ταῖς ἐνέδραις καὶ τοῖς ἀιφνιδιασμοῖς καὶ κλοπαῖς ἔν τε νυξὶ καὶ ἡμέραις πολλὰς μεθόδους σχηματιζόμενα Ἄναρχα δὲ καὶ μισάλληλα ὄντα, οὐδὲ τάξιν γινώσκουσιν, οὐδὲ τὴν κατὰ συστάδην μάχην ἐπιτηδεύουσι μάχεσθαι, οὐδὲ ἐν γυμνοῖς καὶ ὁμαλοῖς τόποις φαίνεσθαι ἢ. BARFORD, *Early Slavs*, 141. ΠΑΤΟΥΡΑΣ-ΣΠΑΝΟΥ, *Πρώιμοι Σλάβοι*, 170.

του Κάτω Δούναβη³⁶. Το παραπάνω απόσπασμα, εάν εξεταστεί με βάση τις ιδιαίτερες συνθήκες της εποχής που συντάχθηκε το έργο αλλά και τις προγενέστερες μαρτυρίες για την τακτική των Σλάβων, θέτει υπό αμφισβήτηση τη γενική αποδοχή της αξιοπιστίας του *Στρατηγικού* σε κάποια σημεία και μπορεί να οριοθετήσει χρονικά φάσεις όπου οι πληροφορίες του ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα.

Η μαρτυρία του *Στρατηγικού* αντανακλά τις συνθήκες των συγκρούσεων μεταξύ 592 και 602 στον χώρο του Κάτω Δούναβη, όταν οι Βυζαντινοί περνούσαν συχνά βόρεια του ποταμού και συγκρούονταν με τους Σλάβους σε περιοχές με δάση, ποτάμια, κτλ. Από τις πληροφορίες του Σιμοκάττη για τις συγκρούσεις και τους χώρους που αυτές πραγματοποιούνταν, διαφαίνονται κάποιες πολεμικές μέθοδοι των Σλάβων, όπως οι αιφνιδιαστικές επιθέσεις εναντίον των Βυζαντινών³⁷, ή η προτίμηση (και το πλεονέκτημά τους) να πολεμούν σε δασώδεις περιοχές³⁸, στοιχεία που επιβεβαιώνουν τα όσα σημειώνει ο γραφέας του *Στρατηγικού*. Μία διαχρονική όμως εξέταση των παραπάνω πληροφοριών θα επέτρεπε την εξαγωγή κάποιων ασφαλέστερων γενικότερων συμπερασμάτων. Σύμφωνα με τον P. Barford, η τακτική του «ανορθόδοξου» πολέμου χαρακτήριζε τους Σλάβους ήδη από την εμφάνισή τους στα βόρεια σύνορα του Βυζαντίου, με τη μορφή των επιδρομών, που αποσκοπούσαν στην αποκόμιση λείας³⁹. Εντούτοις, παρατηρούμε ότι στον Προκόπιο

36. BARFORD, *Early Slavs*, 139.

37. Σιμοκάττης, *Ιστορία*, VI, 8, 4, 235: μεσούσης γὰρ ἡμέρας ἐκλύτως καὶ φροντίδος ἐκτὸς στρατοπεδεύοντι, καὶ τὴν χλόην νεμομένης τῆς ἵππου, τὸ βάρβαρον ἐπιτίθεται. Στο ίδιο, VI, 9, 14-15, 238· VII, 5, 1, 253· VII, 5, 8-10, 254. Σε δασώδεις περιοχές είχαν καταφύγει και οι Σλάβοι του Δαυρέντιου το 578, προκειμένου να αποφύγουν την επίθεση των Αβάρων εναντίον τους. Βλ. Μένανδρος Προτήκτωρ, *Ιστορία*, εκδ. R. C. BLOCKLEY, *The History of Menander the Guardsman*, Liverpool 1985, 21, 194: ... οὐδενὸς πω τῶν ἐκεῖσε βαρβάρων θαρρήσαντός οἱ ἐς χεῖρας ἔλθειν, ἐς τὰ λάσια δὲ καὶ κατηρηφὴ τῆς ὕλης καταπεφυγῶτων.

38. Σιμοκάττης, *Ιστορία*, VI, 8, 10-11, 235-236: οἱ δὲ βάρβαροι πολεμῖαν θεασάμενοι ὄψιν πρὸς τὰ πλησίον τενάγη ἐπὶ τε τὴν ὕλην τὴν βάρβαρον τὴν ἀποφυγὴν ἐποιοῦντο. οἱ δὲ Ῥωμαῖοι τούτους ἐνεχείρουν ἐλεῖν. ἐπεὶ δὲ τῇ ἰλύϊ συγγίνονται, περιπίπτουσι δυσκαταγωνίστω κακῶ· Στο ίδιο, VII, 4, 13, 252· VII, 5, 8-10, 254.

39. BARFORD, *Early Slavs*, 140.

απαντούν περιπτώσεις όπου οι Σλάβοι επικράτησαν σε ανοικτή μάχη⁴⁰. Κατά συνέπεια, η προτίμησή τους στις μορφολογικές συνθήκες που περιγράφει το *Στρατηγικόν* ανταποκρίνεται μεν στον χώρο διαβίωσής τους⁴¹, δεν μπορεί όμως να εκληφθεί ως ένας γενικός κανόνας, καθώς οι συγκρούσεις της περιόδου 592-602 πραγματοποιήθηκαν σε δύσβατες περιοχές όπου ζούσαν ανεξάρτητα σλαβικά φύλα. Καθοριστικό ρόλο για την επικράτησή τους στο ανοικτό πεδίο είχε πιθανότατα η μεγάλη αριθμητική τους δύναμη, η οποία επισημαίνεται συχνά από τον Προκόπιο (*πολὺς ὄμιλος, πανδημεί, στρατῶ μεγάλῳ* κτλ.)⁴². Σχετικά με τα πολεμικά τους τεχνάσματα, ο Προκόπιος αναφέρει έναν τρόπο με τον οποίο οι Σλάβοι διέφευγαν της προσοχής των αντιπάλων τους και τους πλησίαζαν εκμεταλλευόμενοι τις συνθήκες του εδάφους⁴³. Άλλο ένα τέχνασμα, που εφάρμοσαν οι Σλάβοι κατά την πολιορκία της Τοπήρου ήταν η προσποιητή φυγή με αναστροφή⁴⁴, η οποία αποτελούσε ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά της πολεμικής τέχνης των νομαδικών λαών⁴⁵. Επίσης, κοινό σημείο αναφοράς αποτελούν οι δυνατές κραυγές των Σλάβων πριν επιτεθούν (ο Ψευδοκαισάριος τις παρομοιάζει με εκείνες

40. Προκόπιος, *Ἐπεὶ τῶν Πολέμων*, VII, 14, 5, 354: *μάχης τε καρτερᾶς γενομένης Ῥωμαίων τε πολλοὶ ἔπεσον καὶ Χιλβούνδιος ὁ στρατηγός*. Στο ίδιο, VII, 38, 6, 468.

41. Βλ. παραπάνω, υποσ. 35. Βλ. επίσης, Μαυρίμιος, *Στρατηγικόν*, XI, 4, 56-59, 374: *εἰ δὲ μήγε, τὴν αὐτὴν τρέπονται, μὴ σπεύδοντες χειρὶ ἀποπειραθῆναι τῆς τῶν ἐχθρῶν αὐτῶν δυνάμεως, προστρέχουσι δὲ ταῖς ὕλαις, πολλὴν ἐκεῖθεν βοήθειαν ἔχοντες, ὡς γινώσκοντες ἀρμολίως ἐν τοῖς στενώμασι μάχεσθαι*.

42. Προκόπιος, *Ἐπεὶ τῶν Πολέμων*, VII, 13, 14, 353· VII, 14, 4, 354· VII, 40, 1, 475· VII, 40, 5, 476· VIII, 25, 1, 623.

43. Στο ίδιο, VI, 26, 18, 268: *εἶναι γάρ τινες τῶν οἱ ἐπομένων ἐκ τοῦ Σκλαβηνῶν ἔθνους, οἳ κρύπτεσθαι τε ὑπὸ λίθῳ βραχεῖ, ἢ φυτῶ τῷ παρατυχόντι, εἰώθασι καὶ ἀναρπάζειν ἄνδρα πολέμιον. τοῦτο τε αἰεὶ παρὰ ποταμὸν Ἰστρον, ἔνθα ἴδρυνται, ἔς τε Ῥωμαίους καὶ τοὺς ἄλλους βαρβάρους ἐνδείκνυνται*.

44. Στο ίδιο, VII, 38, 12-14, 469. ΠΑΤΟΥΡΑ-ΣΠΑΝΟΥ, Πρώιμοι Σλάβοι, 173.

45. Μαυρίμιος, *Στρατηγικόν*, IV, 2, 194: *Περὶ Σκυθικῆς ἐνέδρας*. E. DARKO, *Influences touraniennes sur l'évolution de l'art militaire des Grecs, des Romains et des Byzantins 1, Byzantion 10* (1935) 450. NICOLLE, *Medieval Warfare*, 32. Για τα πολεμικά τεχνάσματα στις βυζαντινές πηγές, βλ. Τ. Γ. ΚΟΛΙΑΣ, *Η πολεμική τακτική των Βυζαντινών: θεωρία και πράξη*, στο: *Το εμπόλεμο Βυζάντιο (9ος-12ος αι.)*, εκδ. Κ. ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ [ΙΒΕ/ΕΙΕ, Διεθνής Συμπόσια 4], Αθήνα 1997, 159-161.

των λύκων), προκειμένου να κάμψουν το ηθικό των αντιπάλων τους⁴⁶. Τέλος, από τα *Θαύματα του Αγίου Δημητρίου* πληροφορούμαστε κάποιες νέες για τους Σλάβους μεθόδους κατά την πολιορκία της Θεσσαλονίκης το 676-678. Οι Σλάβοι απέκλεισαν για δύο χρόνια την πόλη⁴⁷, εφάρμοσαν την κατασκοπεία προκειμένου να διακρίνουν τα αδύνατα σημεία στις οχυρώσεις της⁴⁸ και επιτέθηκαν ταυτόχρονα από την ξηρά και τη θάλασσα⁴⁹. Για την ίδια πολιορκία, ο γραφέας παραθέτει μία τυπική κατάταξη στρατιωτικών τμημάτων, με συγκεκριμένο ρόλο στη διεξαγωγή της μάχης, η οποία θα πρέπει μάλλον να ανταποκρίνεται στη στρατιωτική οργάνωση των Σλάβων προς τα τέλη του Ζ' αιώνα και να μην αποτελεί έναν φιλολογικό τόπο⁵⁰.

Πολύ σημαντικός τομέας στην πολεμική τέχνη των Σλάβων, και στενά συνδεδεμένος με τον τρόπο ζωής τους⁵¹, ήταν η ναυπήγηση πολεμικών πλοιαρίων, με τα οποία διέβαιναν τους ποταμούς ή διεξήγαν

46. Ψευδοκαισάριος, *Ερωταποκρίσεις* [PG 38], Πεύσις 110, στ. 985: *καὶ τῆ λύκων ὠρυγῆ σφᾶς προσκαλούμενοι*. Προκόπιος, *Ἐπὲρ τῶν Πολέμων*, VII, 14. 26, 358: *ἔστι δὲ καὶ μία ἑκατέρωις φωνὴ ἀτεχνῶς βάθβαρος*. Βλ. επίσης, Μαυρίκιος, *Στρατηγικόν*, XI, 4. 53-56, 374: *Εἰ δὲ καὶ συμβῆ αὐτοῖς κατατολιμῆσαι ἐν τῷ καιρῷ τῆς συμβολῆς, κρᾶζοντες ἅμα ὀλίγον ἐπὶ τὸ πρόσω κινουσιν. Καὶ εἰ μὲν ἐνδῶσσοι τῆ φωνῆ αὐτῶν οἱ ἀντιτασσόμενοι, ἐπέρχονται σφοδρῶς* LEMERLE, *Miracles* 1 (185) 177-178^c (262), 216. CURTA, *Slavs*, 325, όπου και η σχετική βιβλιογραφία για τις ερμηνείες γύρω από την «κραυγή των λύκων» (λυκανθρωπία κτλ.). Για τον κοινό τόπο της κραυγῆς στις σλαβικές πηγές, βλ. L. STEINDORF, *Wölfisches Heulen. Ein Motiv in mittelalterlichen slavischen Quellen*, *Byzantinoslavica* 46/1 (1985) 40-49.

47. LEMERLE, *Miracles* 1 (243-248) 211-213.

48. Στο ίδιο (258) 215: *Καὶ τῆ μὲν πρώτη ἡμέρα ἀπὸ τοῦ δυτικοῦ βραχιονίου μέχρι τοῦ ἀνατολικοῦ πᾶσαν τὴν πόλιν κυκλωσάντων, καὶ τοὺς ἐμπειροπολέμους τοὺς τόπους ἅπαντας κατασκοπῆσαι, ὅθεν εὐχερὲς αὐτοῖς ἐκ πολιορκίας τὴν πόλιν ἐλεῖν ὠσαύτως δὲ καὶ οἱ τῶν ξενικῶν Σκλαβῖνοι τῶν παραλίων τὴν κατάσχεψιν ἐποιήσαντο ...*

49. Στο ίδιο (257) 215.

50. Βλ. παραπάνω, υποσ. 24. Για την ερμηνεία της λέξης «ἀγριᾶνες» (ὄνομα ενός μακεδονικού στρατιωτικού τμήματος), βλ. *Lexikon zur Byzantinischen Gräzität*, εκδ. E. TRAPP, Wien 1994, 13. *Ἁγίου Δημητρίου Θαύματα. Οἱ συλλογές ἀρχιεπισκόπου Ἰωάννου και Ἀωνύμου. Ὁ βίος, τὰ θαύματα και ἡ Θεσσαλονίκη τοῦ Ἁγίου Δημητρίου*, Εἰσαγωγή, Σχόλια, Ἐπιμέλεια Χ. Μπακιρτζής, μετ. Αλόη Σιδέρη, Αθήνα 1997, 423 (262: 2).

51. Μαυρίκιος, *Στρατηγικόν*, XI, 4. 31-32, 372: *Ἐμπειρα δὲ εἰσι καὶ τῆς τῶν ποταμῶν διαβάσεως ὑπὲρ πάντας ἀνθρώπους καὶ γενναίως ἐγκαρτεροῦσι τοῖς ὕδασι ...* ΖΑΣΤΕΡΟΒΑ, *Maurice*, 69-70. ΠΑΤΟΥΡΑ-ΣΠΑΝΟΥ, *Πρώμοι Σλάβοι*, 174.

ναυτικές επιχειρήσεις⁵². Για την κατασκευή πλοιαρίων από τους Σλάβους διαθέτουμε πλήθος μαρτυριών και διάφορα ονόματα (ἐξ ἑνὸς ξύλου / ἐκ μονοδένδρων γλυπτὰς νῆας, ἀκάτια, μονόξυλα κτλ.) με τα οποία είναι γνωστά⁵³. Τη ναυπηγική τέχνη των Σλάβων εκμεταλλεύθηκαν κάποιοι νομαδικοί λαοί, όπως οι Άβαροι, οι οποίοι χρησιμοποιούσαν τον σλαβικό στόλο τόσο για να περάσουν τους ποταμούς⁵⁴ όσο και για ναυτικές επιχειρήσεις, όπως κατά την πολιορκία της Κωνσταντινούπολης το 626⁵⁵. Το ίδιο μπορεί να υποστηριχθεί και για τους Κουτρουγούρους κατά την πολιορκία της Χερρονήσου το 558/59, οι οποίοι, σύμφωνα με τον Αγαθία, κατασκεύασαν 150 σχεδίες⁵⁶. Επίσης, στην πολιορκία της Θεσσαλονίκης το 615/16 οι Σλάβοι ήταν σε θέση να προστατεύουν τα πλοιάριά τους με τρόπο αντίστοιχο των πολεμικών μηχανών⁵⁷.

52. Για τη μεγάλη ναυτική επίθεση των Σλάβων στον ελλαδικό χώρο και τη Μ. Ασία το 614/15, βλ. LEMERLE, *Miracles* 1 (179) 175. Του ίδιου, *Miracles* 2, 89-94, 177. WALDMÜLLER, *Begegnungen*, 255. CURTA, *Slavs*, 108. Βλ. επίσης παραπάνω, υποσ. 49.

53. L. HAVLÍKOVÁ, *Slavic Ships in 5th-12th Centuries Byzantine Historiography*, *Byzantinoslavica* 52 (1991) 92. ΠΑΤΟΥΡΑ-ΣΠΑΝΟΥ, Πρώιμοι Σλάβοι, 174.

54. Σιμοκάτης, *Ιστορία*, VI, 3. 9, 226: καὶ οὖν ὁ Χαγάνος τοῖς Σκλαυηνοῖς προστάττει ἀκατίων πλήθη τεκταίνεσθαι, ὅπως πρὸς διάβασιν σχοίη τὸν Ἰστρον πειθήνιον. Στο ίδιο, VI, 4. 4, 226. HAVLÍKOVÁ, *Slavic Ships*, 92. ΠΑΤΟΥΡΑ-ΣΠΑΝΟΥ, Πρώιμοι Σλάβοι, 174.

55. Βλ. A. STRATOS, *The Avars' Attack on Byzantium in the Year 626*, στο: *Polychordia. Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag*, εκδ. P. WIRTH (Byzantinische Forschungen 2), Amsterdam 1967, 373-374. J. KOVAČEVIĆ, *Rapports entre les Avars et les Slaves dans les Balkans*, στο: *Actes du VIIIe Congrès Internationales des Sciences Préhistoriques et Proto-historiques* τ. 3, εκδ. G. NOVAK, Beograd 1973, 342. POHL, *Awaren*, 252-253.

56. Αγαθίας, *Ιστορία*, εκδ. R. KEYDELL, *Agathiae Myrinaei Historiarum libri quinque* [CFHB 2], Berlin 1967, E 21. 7, 191-192. ΠΑΤΟΥΡΑ-ΣΠΑΝΟΥ, Πρώιμοι Σλάβοι, 174. Η συμμετοχή των Σλάβων στην επίθεση είναι γνωστή από τη μαρτυρία του Ιωάννη Μαλάλα (*Χρονογραφία*, εκδ. I. THURN [CFHB 35], Berlin 2000, 18, 129, 421). Βλ. επίσης, Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, εκδ. C. DE BOOR, *Theophanes Confessor Chronographia*, Leipzig 1883, 233. CURTA, *Slavs*, 45-46. Για την κουτρουγουρική επίθεση, βλ. O. MAZAL, *Justinian I. und seine Zeit. Geschichte und Kultur des Byzantinischen Reiches im. 6. Jahrhundert*, Köln - Weimar - Wien 2001, 192-193. M. ZAHARIADE, *Scythia Minor. A History of a Later Roman Province (284-681)* [Pontic Provinces of the Later Roman Empire 1], Amsterdam 2006, 89. ΠΑΤΟΥΡΑ-ΣΠΑΝΟΥ, *Επιδρομές*, 58.

57. LEMERLE, *Miracles* 1 (182) 176: ... οἱ ἐν ταῖς ναυσὶν ὄντες Σκλαβῖνοι σκέψιν ταύτην ἐποιήσαντο ἐφ' ᾧ ταύτας ἐπάνωθεν σανῖσι τε καὶ ταῖς λεγομέναις βύρσαις σκεπάσαι, ὅπως τῷ τείχει μελλούσας προσορμησαι, ἄπληγας τοὺς ἐλάτας ἐκ τῶν ἀπὸ τῶν τειχῶν λίθους ἢ ὄπλα ἀκοντιζόντων κατ' αὐτῶν φυλάξειεν.

Ένα από τα ζητήματα στην πολεμική τέχνη των πρώιμων Σλάβων, το οποίο δεν έχει προσεγγισθεί συστηματικά, είναι η σημασία του αλόγου, καθώς αυτό φαίνεται ότι είχε σημαντικότερο ρόλο στη στρατιωτική τους οργάνωση από ό,τι γενικά πιστεύεται. Ο P. Barford έχει δικαιολογημένα υποστηρίξει ότι κατά τις μεγάλες σλαβικές επιθέσεις την εποχή του Ιουστινιανού, η ταχύτητα στις μετακινήσεις των Σλάβων οφειλόταν στα άλογα που διέθεταν⁵⁸. Από τον Προκόπιο γνωρίζουμε ότι κατά τη διάρκεια του πολέμου εναντίον των Οστρογόθων (περ. 537) υπήρχαν και Σλάβοι ανάμεσα στους έφιππους μισθοφόρους των Βυζαντινών⁵⁹. Την υπόθεση για ευρεία χρήση του αλόγου από τους πρώιμους Σλάβους μπορούν να στηρίξουν αρκετές μεταγενέστερες μαρτυρίες. Ο Μαυρίκιος αναφέρεται τόσο στον μεγάλο αριθμό αλόγων που κατείχαν οι Σλάβοι όσο και στις προσπάθειές τους να αποσπούν άλογα από τους Βυζαντινούς⁶⁰. Σύμφωνα με τον Ιωάννη Εφέσου, οι Σλάβοι αποκόμιζαν άλογα από τις επιδρομές τους⁶¹, ενώ ο Σιμοκάττης αναφέρει την εσπευσμένη φυγή του φύλαρχου Αρδάγαστου με άλογο μετά από νυκτερινή επίθεση των Βυζαντινών καθώς και την ανάπαυση ενός τμήματος Σλάβων ιππέων στη διάρκεια μιας περιπόλου⁶². Οι Σλάβοι χρησιμοποιούσαν πιθανότατα άλογα και

58. BARFORD, *Early Slavs*, 143.

59. Προκόπιος, *Υπὲρ τῶν Πολέμων*, V, 27. 1-2, 130: ... *Μαρτίνος τε καὶ Βαλεριανός ἦγον, ἕξακοσίους τε καὶ χιλίους στρατιώτας ἵππεις ἐπαγομένω. καὶ αὐτῶν οἱ πλείστοι Οὐννοι τε ἦσαν καὶ Σκλαβηνοὶ καὶ Ἄνται ...*. DITTEN, *Byzantinische Heer*, 81. CURTA, *Slavs*, 78. BARFORD, *Early Slavs*, 143.

60. Μαυρίκιος, *Στρατηγικόν*, XI, 4. 17, 372: *Ὑπεστιν δὲ αὐτοῖς πλῆθος ἀλόγων παντοίων καὶ γεννημάτων ...*. Στο ίδιο, XI, 4. 112-114, 378: *Καὶ ἐν τοῖς ἀπλήκτοις δὲ φυλάττεσθαι τοὺς δασεῖς τόπους, ὡς ἐνδέχεται, καὶ μὴ πλησίον αὐτῶν σκηνοῦν δι' αὐτῶν γὰρ εὐκόλως ἔφοδοι τολμῶνται καὶ κλοπαὶ ἀλόγων γίνονται.* BENEDICTY, *Prokopios' Berichte*, 73.

61. Ιωάννης Εφέσου, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, 25, 249: *Et divites facti sunt et aurum et argentum lucrati sunt, et armenta equorum, et arma multa ...*. BENEDICTY, *Prokopios' Berichte*, 73. BARFORD, *Early Slavs*, 143.

62. Σιμοκάττης, *Ιστορία*, VI, 7. 2, 232: *ὁ μὲν οὖν Ἀρδάγαστος ταῖς ὄψεσι τῶν ὄνειράτων χαίρειν εἰπὼν τῇ τε τοῦ θρύλου ἐπιτάσει διανήψας τοῦ ὕπνου, ἵππου γυμνῆς ἐπιβὰς τὴν φυγὴν ἐπεποίητο.* Στο ίδιο, VII, 4. 11, 252: *ἀποβάντες τοῖνυν οἱ Σκλαβηνοὶ τῶν ἵππων ἐνεχειροῦν ψυχάζειν τοῖς τε ἵπποις ἀνακωχῆς μεταδιδόναι τινός.* BENEDICTY, *Prokopios' Berichte*, 73. BARFORD, *Early Slavs*, 143.

για τις άμαξες, με τις οποίες μετέφεραν λεία⁶³. Από την άλλη πλευρά, αρκετά αμφιλεγόμενη είναι η άποψη του P. Barford για τη χρήση του αναβολέα από τους Σλάβους τον Ζ΄ αιώνα⁶⁴, αφού για την τεκμηρίωσή της δεν υπάρχουν γραπτές μαρτυρίες ή ευρήματα σε πρώιμες σλαβικές ταφές. Κατά συνέπεια, θα πρέπει να αποκλεισθεί τουλάχιστον η περίπτωση του μεταλλικού αναβολέα. Επίσης, στην πληροφορία του Σιμοκάττη για τη φυγή του Αρδάγαστου, επισημαίνεται η απουσία σέλας από το άλογο⁶⁵, παρά το γεγονός ότι ήταν αρχηγός ενός σλαβικού φύλου. Η συγκεκριμένη μαρτυρία, αν και λόγω της εσπευσμένης φυγής του Αρδάγαστου πρέπει να ληφθεί υπόψη με επιφύλαξη, έχει προεκτάσεις και ως προς τον αναβολέα, καθώς ο τελευταίος ήταν εξαρτημένος από τις δύο πλευρές της σέλας⁶⁶.

Στις μαρτυρίες των πηγών για την πολεμική τέχνη των πρώιμων Σλάβων τον Ζ΄ αιώνα απαντά και η χρήση πολιορκητικών μηχανών, για την οποία καθοριστικό ρόλο είχαν μάλλον οι κοινές στρατιωτικές επιχειρήσεις των Σλάβων με τους Αβάρους. Οι πρώτες μαρτυρίες για πολιορκία πόλεων από τους Σλάβους προέρχονται από τον Προκόπιο, σύμφωνα με τον οποίο, κατά τις μεγάλες σλαβικές επιθέσεις γύρω στο 550, οι εισβολείς κατέλαβαν πολλά φρούρια (δίχως να αναφέρεται η χρήση πολεμικών μηχανών)⁶⁷, ενώ στην πολιορκία της Τοπήρου χρησιμοποίησαν κλίμακες για να ανέλθουν στα τείχη⁶⁸. Στη διάρκεια των σλαβικών εισβολών μεταξύ 576 και 586, οι πηγές, αν και αναφέρουν την πτώση πόλεων, δεν παρέχουν πληροφορίες σχετικά με πολιορκητικές μηχανές⁶⁹.

63. Σιμοκάττης, *Ιστορία*, VII, 2, 2, 247: τὰ γὰρ Ζαλδαπὰ καὶ Ἄκυς καὶ Σκόπις καταπρονομεύσαντες αἰθίς ἐλαφυραγῶγον τοὺς ἀτυχήσαντας, ἦν δὲ αὐτοῖς ἐπὶ πλήθους πολλοῦ ἄμαξῶν ἢ ἀποσκευῆ τῶν λαφύρων.

64. BARFORD, *Early Slavs*, 144.

65. Βλ. παραπάνω, υποσ. 62.

66. Βλ. σχετικά, ΚΟΛΙΑΣ, *Waffen*, 204.

67. Προκόπιος, *Ἐπερ τῶν Πολέμων*, VII, 38, 7, 468: ταῦτα διαπεπραγμένοι τὰ χωρία ξύμπαντα, τὰ τε Θρακῶν καὶ Ἰλλυριῶν, ἀδεέστερον ἐληΐζοντο, καὶ φρούρια πολλὰ πολιορκία ἐκάτεροι εἶλον ΠΑΤΟΥΡΑ-ΣΠΑΝΟΥ, *Επιδρομές*, 55.

68. Βλ. παραπάνω, υποσ. 6.

69. Βλ. ενδεικτικά, Ioannis Abbatis Biclarenensis, *Chronica*, εκδ. TH. MOMMSEN [MGH, AA 11, *Chronica Minora* 2], Berlin 1894 (576? 4) 214: *Sclavini in Thracia multas urbes Romanorum pervadunt, quas depopulatas vacuas reliquere*. Ιωάννης Εφέσου, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, 25, 248: *Anno 3o mortis Iustini regis et regni victoris Tiberii populus maledictus Sclavinorum egressi Hellada totam et regiones Thessalonicae et totius Thraciae percurrerunt, et urbes et castra multa expugnaverunt ...*.

Ως καθοριστικό σημείο για την ανάπτυξη της πολιορκητικής τους τέχνης θα πρέπει να θεωρηθεί η πολιορκία της Θεσσαλονίκης από τους Αβάρους και τους Σλάβους το 586, κατά την οποία χρησιμοποιήθηκαν πολεμικές μηχανές⁷⁰. Οι πολιορκητικές μηχανές εμφανίζονται στη συνέχεια ως αναπόσπαστο τμήμα της πολεμικής τέχνης των πρώιμων Σλάβων. Το 615/16, οι Σλάβοι του Χάτζωνα είχαν στη διάθεσή τους κλίμακες και πετροβόλα⁷¹ ενώ το 676-678, χρησιμοποιήθηκαν περισσότεροι και βελτιωμένοι τύποι πολιορκητικών μέσων⁷². Στη δεύτερη περίπτωση, τα *Θαύματα* παρέχουν επίσης την πληροφορία ότι οι Σλάβοι ήταν έτοιμοι να κατασκευάσουν έναν ξύλινο πύργο, εγχείρημα που απετράπη με την παρέμβαση του Αγίου Δημητρίου. Ως δημιουργός αναφέρεται ένας Σλάβος, έμπειρος στις πολιορκητικές μηχανές, στη διάθεση του οποίου τέθηκαν αρκετοί άνδρες για τις επιμέρους εργασίες⁷³.

Οι πρώιμοι Σλάβοι δεν δημιούργησαν οχυρά ή οχυρωμένες εγκαταστάσεις στον χώρο του Κάτω Δούναβη, αλλά κυρίως σε περιοχές της Κεντρικής Ευρώπης, όπως η σημερινή Πολωνία, η Τσεχία και η ανατολική Γερμανία. Τα πιο πρώιμα οχυρά, που χρονολογούνται στα τέλη του Στ'-αρχές του Ζ' αιώνα, είχαν αδύναμες οχυρώσεις, και χρησιμοποιούνταν ως στρατιωτικές βάσεις, θρησκευτικά κέντρα, καταφύγια προσφύγων ή ως χώροι συνάντησης εμπόρων. Ισχυρότερα λίθινα οχυρά, τα οποία προστάτευαν πληθυσμούς από οργανωμένες επιθέσεις και πολιορκίες, εμφανίσθηκαν στον χώρο της σλαβικής

70. LEMERLE, *Miracles* 1 (139) 148-149· (146-147) 152· (150-151) 154.

71. LEMERLE, *Miracles* 1 (185) 177: ... οί μὲν διὰ πετροβόλων κατεσκευασμένων λίθους ἀκοντίζοντες, ἄλλοι προσάγοντες κλίμακας πρὸς τῷ τείχει ἐκπορθεῖν ἐπειρῶντο, ἄλλοι ἐν ταῖς πύλαις πῦρ ἀποκομίζοντες, ἕτεροι βέλη καθάπερ νιφάδας χειμερινὰς τοῖς τεύχεσιν ἀπέπεμπον ... οὕτω τὸν ἀέρα τοῖς τοξεύμασι καὶ ταῖς βολαῖς τῶν λίθων καλύψαν. Στο ίδιο (191) 178. Για την πολιορκία, βλ. AVENARIUS, *Miracula*, 20-21. WALDMÜLLER, *Begegnungen*, 255-258. KORRES, *Remarks*, 183. ΠΑΤΟΥΡΑ-ΣΠΑΝΟΥ, *Πρώιμοι Σλάβοι*, 171-172.

72. LEMERLE, *Miracles* 1 (255), 214: Ὅθεν λοιπὸν κατασκευάσαντες πυροφόρα κατὰ τῶν πυλῶν ὄπλα καὶ τινα ἐκ λυγοπλέκτων ὄργανα, κλίμακας οὐρανομήκεις, πετραρέας τε ὡσαύτως, ἐτέρας δὲ κατασκευὰς ξυλίνων μαγγανικῶν ἀπέιρων, βέλη τε νεοκατασκευάστα, καὶ ἀπλῶς εἰπεῖν ἅπερ οὐδεὶς τῆς καθ' ἡμᾶς γενεᾶς ἠπίστατο ἢ ἐώρακέ ποτε ... Στο ίδιο (262-264) 216-217.

73. LEMERLE, *Miracles* 1 (272-274) 218-219.

εγκατάστασης μετά τον Η΄ αιώνα⁷⁴. Αν και στον Κάτω Δούναβη δεν παρατηρούνται πρώιμες σλαβικές οχυρώσεις, η Β. Zástětoná, επικαλούμενη μία αναφορά του *Στρατηγικού* σε *ὄχυρωμα* ως χώρο άμυνας των Σλάβων, θεώρησε πιθανό ότι αυτό αφορά ξύλινους φράκτες ή και κάποιο οχυρό⁷⁵. Εντούτοις, μία προσεκτική εξέταση του χωρίου οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για περιοχές με φυσική οχύρωση (*ὄχυρῶτερον τόπον*), όπου οι Σλάβοι δύνανται να καταφύγουν, και στη συνέχεια τον τρόπο με τον οποίο θα εξαναγκαστούν να εξέλθουν. Τέτοιοι χώροι ήταν συνήθως δασώδεις περιοχές ή βάλτοι, που πρόσφεραν καταφύγιο στη διάρκεια των βυζαντινών στρατιωτικών επιχειρήσεων⁷⁶. Αρκετά αμφιλεγόμενη είναι η μαρτυρία του Φρεδεγάριου σχετικά με το οχυρό Wogastisburc, όπου διεξήχθη η σύγκρουση μεταξύ του Σάμο και του Δαγοβέρτου Α΄ το 631, ιδιαίτερα για την ταύτισή του με κάποια οχυρά στη Βοημία⁷⁷. Πιθανόν όμως, η πληροφορία του Φρεδεγάριου δεν αφορά κάποιο τυπικό οχυρό αλλά την τακτική των Σλάβων να οχυρώνονται πίσω από άμαξες, η οποία απαντά και σε απόσπασμα του Θεοφύλακτου Σιμοκάττη⁷⁸. Η ίδια

74. E. DĄBROWSKA, Les étapes de l'évolution des castra des Slaves Occidentaux dans le Haut Moyen Age, στο: *Rapports*, τ. 2, 87-95. Z. KOBYLŃSKI, Settlement Structures in Central Europe at the Beginning of the Middle Ages, στο: *Origins of Central Europe*, εκδ. P. URBAŃCZYK, Warsaw 1997, 108-110. BARFORD, *Early Slavs*, 144-146. Για τις πρώιμες σλαβικές οχυρώσεις στην ανατολική Γερμανία, βλ. J. HERRMANN, *Kultur und Kunst der Slawen in Deutschland vom 7. bis 13. Jahrhundert*, Berlin 1965, 14-21.

75. Μαυροίκιος, *Στρατηγικόν*, XI, 4. 121-127, 380. ΖΑΣΤΕΡΟΒΑ, *Maurice*, 70. Την ερμηνεία των λέξεων *ὄχυρωμα* και *ὄχυροῦ* ως χώρου με φυσική οχύρωση αποδέχεται ο G. DAGRON στο: G. DAGRON - H. MIHĂESCU, *Le traité sur la Guérilla (De velitatione) de l'empereur Nicéphore Phocas (963-969)*, Paris 1986, 219.

76. Σιμοκάττης, *Ίστορία*, VI, 8. 10, 235-236: ὁ μὲν οὖν Ἀλέξανδρος τὸν γείτονα διανηξάμενος ποταμὸν ἐντυχάνει Σκλαυηνοῖς. οἱ δὲ βάρβαροι πολεμίαν θεασάμενοι ὄψιν πρὸς τὰ πλησίον τενάγη ἐπὶ τε τὴν ὕλην τὴν βάρβαρον τὴν ἀποφυγὴν ἐποιοῦντο.

77. Φρεδεγάριος, *Χρονικό*, 236: *Aostrasiae vero cum ad castrum Wogastisburc, ubi plurima manus forciunt Venedorum inmuraverant ...*. Για τις απόψεις σχετικά με τη θέση του Wogastisburc, βλ. H. KUNSTMANN, Was besagt der Name Samo, und wo liegt Wogastisburc? *Die Welt der Slawen* 24 (1979) 1-21. EGGERS, Samo, 71-72.

78. Σιμοκάττης, *Ίστορία*, VII, 2. 4, 247: ἐπεὶ δὲ δύσφρευκτος τοῖς βαρβάροις ὕπην ἢ συνάντησις, τὰς ἀμάξας συνθέντες περιεβάλοντο χάρακα, ἅμα τοῖς μειρακίοις τὰ γύναια εἰς τὸ μεσαίτατον τῆς τάφρου ἐναποθέμενοι. BARFORD, *Early Slavs*, 143. Την άποψη ότι το Wogastisburg αποτελούσε ένα οχυρωμένο στρατόπεδο ανάλογο με εκείνα των Αβάρων διατύπωσε ο G. LABUDA, *Wogastis-Burg, Slavia Antiqua* 2 (1949-1950) 252.

τακτική αποτελούσε έναν συνήθη τρόπο οχύρωσης στη διάρκεια των συγκρούσεων για τους νομαδικούς λαούς⁷⁹ από τους οποίους ίσως τον υιοθέτησαν οι Σλάβοι. Τον πληθυντικό *castra* (στρατόπεδο) χρησιμοποιεί ο Παύλος Διάκονος για την οχυρή θέση των Σλάβων σε ένα ύψωμα, κατά την επίθεση του δούκα του Φρίουλι Φερδούλφου εναντίον τους⁸⁰.

Από τις μαρτυρίες των πηγών για την πολεμική τέχνη των πρώιμων Σλάβων προκύπτει η εικόνα ενός λαού που αρχικά φέρει φτωχό οπλισμό και σταδιακά, καθώς εξοικειώνεται με τις πολεμικές επιχειρήσεις, χρησιμοποιεί περισσότερα όπλα αλλά και τεχνικά μέσα, όπως οι πολιορκητικές μηχανές. Δίχως να μειώνεται η σημασία της εμπειρίας και των νέων αναγκών για εξοπλισμό που επέφεραν οι πολυάριθμες επιθέσεις στα βυζαντινά εδάφη και οι συγκρούσεις με τον βυζαντινό στρατό, πρέπει να σημειωθεί ότι η μαρτυρία του Ιωάννη Εφέσου για τη ριζική αλλαγή στην πολεμική τέχνη των Σλάβων συνδέεται χρονικά με τις κοινές επιχειρήσεις των Αβάρων και των Σλάβων στις βαλκανικές επαρχίες. Κατά συνέπεια, οι Άβαροι, ίσως ευρύτερα οι νομαδικοί λαοί, με την αριότερη στρατιωτική τους οργάνωση, είχαν τη μεγαλύτερη συμβολή στην εξέλιξη της πολεμικής τέχνης των Σλάβων και μπορούμε να αποδώσουμε σε αυτούς στοιχεία όπως τη χρήση του θώρακα, την υιοθέτηση πολεμικών τεχνασμάτων και τρόπων οχύρωσης, κυρίως όμως τη χρήση των πολιορκητικών μηχανών. Ακόμη, εάν αποδώσουμε στις επιδράσεις από τους νομαδικούς λαούς την ευρεία, όπως φαίνεται, χρήση του αλόγου από τους Σλάβους για πολεμικούς σκοπούς, αυτές οι επιδράσεις ανάγονται χρονικά πριν από τις επαφές των Σλάβων με τους Αβάρους. Θα πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι η πρώτη μαρτυρία για επίθεση έφιππων σλαβικών τμημάτων, που

79. Δύο παραδείγματα αποτελούν η οχύρωση των Ούννων πίσω από τις άμαξές τους μετά τη μάχη των Καταλαυνικών Πεδίων το 451 και των Αβάρων στη Σιγγηδόνα το 596. Βλ. σχετικά, Ιορδάνης, *Getica*, εκδ. TH. MOMMSEN [MGH AA 5/1], Berlin 1882, XL 210, 111-112: *tunc Vesegothae dividentes se ab Alanis invadunt Hunnorum caterva et pene Attilam trucidarent, nisi providus prius fugisset et se suosque ilico intra septa castrorum, quam plaustris vallatum habebat, reclusisset*; Σμιοκάττης, *Ιστορία*, VII, 11. 7, 264: *ἐπεὶ δὲ οἱ περὶ τὴν Σιγγηδόνα βάρβαροι Ῥωμαϊκὰς δυνάμεις ναυπηγησάμενας κατεῖδον, τὰς ἀμάξας πρὸ τοῦ ἄστεος συστησάμενοι χαρακοῦσι τὴν πόλιν*.

80. Παύλος Διάκονος, *Historia Langobardorum*, VI, 24, 173: *Qui cum castra in summo montis vertice posuissent Et haec dicens, verso equo, per asperitatem montis, unde gravis erat ascensus, ad castra contendere coepit Sclavorum*. Βλ. επίσης παραπάνω, υποσ. 25.

χρονολογείται το 517, σχετίζεται κατά πάσα πιθανότητα με μισθοφορικά στρατεύματα του κόμητος των φοιδεράτων Βιταλιανού, ο οποίος είχε εξεγερθεί στη Θράκη εναντίον του αυτοκράτορα Αναστασίου⁸¹. Σε ό,τι αφορά τα ανεξάρτητα σλαβικά φύλα, οι πηγές αναφέρουν επιθέσεις τους μαζί με νομαδικούς λαούς από το 518 έως το 558/59⁸², οι οποίες συνέβαλαν τόσο στην περαιτέρω χρήση του αλόγου από τους Σλάβους όσο και στην υιοθέτηση αρχών της πολεμικής τέχνης των νομάδων, οι οποίες είχαν ως κύριο χαρακτηριστικό την ταχύτητα και τον αιφνιδιασμό⁸³.

Αναφορικά με την τακτική των πρώιμων Σλάβων, μπορούμε να ανατρέξουμε στη λεγόμενη «θεωρία των κλιμάτων», σύμφωνα με την οποία η γεωγραφική θέση ενός λαού καθορίζει όχι μόνο τον τρόπο ζωής και τους νόμους του αλλά και την πολεμική του τέχνη⁸⁴. Καθοριστικό ρόλο για τη διεξαγωγή του «ανορθόδοξου» πολέμου, όπως αυτός περιγράφεται στο *Στρατηγικόν*, είχε το φυσικό ανάγλυφο του Κάτω Δούναβη, το οποίο υπαγόρευε την τακτική και τη μορφή της στρατιωτικής δράσης των Σλάβων, ιδιαίτερα τους αιφνιδιασμούς και τα τεχνάσματα, και κατ'επέκταση την οργάνωση της στρατιωτικής επιμελητείας, την τήρηση της επαφής κτλ. Ακόμη, οι τακτικές του «ανορθόδοξου» πολέμου ευνοούνταν και από τις δυσμενείς κλιματικές συνθήκες στον Κάτω Δούναβη, οι οποίες δεν επέτρεπαν στρατιωτικές επιχειρήσεις μακράς διάρκειας στους

81. Μαρκελλίνος Κόμης, *Χρονικό*, εκδ. TH. MOMMSEN [Chronica Minora 2], a. 517, 100: *duae tunc Macedoniae Thessaliaque vastatae et usque Thermopylas veteremque Epirum Getae equites depraedati sunt*. VELKOV, Donaulimes, 157. CURTA, *Slavs*, 75. ΠΑΤΟΥΡΑ-ΣΠΑΝΟΥ, *Επιδρομές*, 52.

82. Ιορδάνης, *Romana*, εκδ. TH. MOMMSEN [MGH AA 5/1], 388, 52: *Hi sunt casus Romanae rei publicae preter instantia cottidiana Bulgarum, Antium et Sclavinorum*. Βλ. επίσης, Προκόπιος, *Ανέκδοτα*, εκδ. J. HAURY - G. WIRTH, *Procopii Caesariensis Opera Omnia*, τ. 3 (*Historia Arcana*), Leipzig 1963, 18. 20-21, 114-115. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἐπὲρ τῶν Πολέμων*, VII, 14. 2, 353-354. CURTA, *Slavs*, 75-79. ΠΑΤΟΥΡΑ-ΣΠΑΝΟΥ, *Επιδρομές*, 52-55. Για τη συμμετοχή των Σλάβων στην κουτριγουρική επίθεση υπό τον Ζαβεργάν, βλ. παραπάνω, υποσ. 56.

83. Για τα χαρακτηριστικά της πολεμικής τέχνης των νομαδικών λαών, βλ. DARKO, *Influences touraniennes* 1, 443-469 και 2, *Byzantion* 12 (1937) 119-147. D. SINOR, *The Inner Asian Warriors*, *JAOS* 101 (1981) 133-144 = D. SINOR, *Studies in Medieval Inner Asia* [Variorum Collected Studies Series, 583], Aldershot 1997, XIII.

84. CURTA, *Slavs*, 51. Βλ. επίσης για το ζήτημα, R. BENEDICTY, *Die Milieu-Theorie bei Prokop von Kaisareia*, *BZ* 55 (1962) 1-10.

Βυζαντινούς⁸⁵. Εντούτοις, το *Στρατηγικόν* συνιστούσε να διεξάγονται οι επιχειρήσεις εναντίον των Σλάβων κατά τους χειμερινούς μήνες, διότι οι κλιματικές συνθήκες αποδυνάμωναν και κάποια από τα πλεονεκτήματα των Σλάβων⁸⁶. Από την άλλη πλευρά, η ανάγκη για αποκόμιση λείας οδηγούσε τους Σλάβους στη διεξαγωγή επιδρομών, ενώ οι επιθέσεις εναντίον οχυρωμένων πόλεων έκαναν επιτακτική τη δημιουργία πολιορκητικών μηχανών. Ως γενικό συμπέρασμα, παρατηρούμε ότι σε όλες τις περιπτώσεις υπήρξε προσαρμογή της πολεμικής τέχνης των Σλάβων στις ανάγκες των πολεμικών επιχειρήσεων, τόσο στον οπλισμό όσο και στην τακτική, με αποτέλεσμα να παρουσιάζεται μία διαρκής εξέλιξη από τα μέσα του Στ' αιώνα, για την οποία σημαντικό ρόλο είχαν οι επιδράσεις που δέχθηκαν οι Σλάβοι από τους νομαδικούς λαούς.

85. Για τη σημασία του φυσικού ανάγλυφου στον πόλεμο, βλ. Ε. ΣΥΤΚΕΛΛΟΥ, *Ο πόλεμος στον δυτικό ελλαδικό χώρο κατά τον Ύστερο Μεσαίωνα (13ος-15ος αι.)* [ΙΒΕ/ΕΙΕ, Μονογραφίες 8], Αθήνα 2008, 87-98. Για τις αρχές του «ανορθόδοξου» πολέμου, βλ. DAGRON - MIHĂESCU, *Guérilla*, 215-237.

86. **Μαυρίκιος**, *Στρατηγικόν*, XI, 4. 82-86, 376: *Χρή δὲ τὰς κατ' αὐτῶν ἐγχειρήσεις ἐν χειμερίοις μᾶλλον καιροῖς γίνεσθαι, ὅταν τῶν δένδρων γυμνουμένων λανθάνειν ἐνόλωσ οὐ δύνανται, ἀλλὰ καὶ τῆς χιόνος τὰ ἔχνη τῶν φευγόντων διελεγχούσης καὶ τῆς φαμιλίας αὐτῶν ταπεινῆς οὔσης οἷα γυμνῆς, λοιπὸν δὲ καὶ τῷ κρύει οἱ ποταμοὶ εὐδιάβατοι γίνονται.*

THE ART OF WAR OF THE EARLY SLAVS (6TH-7TH C. A. D.)

This study deals with the development of warfare among the early Slavs during the 6th and 7th c. A. D. Its main focus is based on the equipment, the tactics, the art of ship building, the use of the horse, the art of siege and the fortifications. The testimony of sources is critically viewed with respect to the above questions, while with regard to the equipment a number of archaeological data is also added. The conclusions reached, attribute to a large degree the development of the early Slav warfare to contacts with nomadic tribes, and the Avars in particular, with whom they conducted common attacks in Byzantine territory. In certain cases, the extensive use of the horse by the Slavs is attested, as against the traditional view that they usually fought as foot soldiers, and the absence of fortifications among the Slavs of the Lower Danube. The use of the Slavic light spear by the Byzantine army is also noticed.